

Gemedieerd erfgoed en historische herinnering

Materialiteit en materialisatie van media en erfgoed bij de Godwin-lezing

Wouter Moraal

3831523

Bachelor Eindwerkstuk

Taal- en Cultuurstudies

Onder begeleiding van Catharina Koerts

2014-2015 blok 4

19 juni 2015

Gemedieerd erfgoed en historische herinnering

Inhoudsopgave	2
Abstract	3
1. Inleiding	4
1.1. De Godwin-lezing	4
1.2. Het belang van dit onderzoek	4
1.3. Onderzoeksvragen	6
1.4. Theoretisch kader	6
1.5. Methodologie	7
1.6. Onderzoeksopzet	8
2. Erfgoed en herinnering	9
3. Materialiteit, archief en liveness	11
3.1. Materialiteit en materialisatie	11
3.2. Embodiment, interface en affordance	12
3.3. Archief en cultureel historische herinnering	12
3.4. Perceptie van liveness	14
3.5. Transfer en liveness	15
4. Analyse van de mediaties van de Godwin-lezing	17
4.1. Materialisatie van de Jodenster en historische herinnering	17
4.1.1. Materialisatie en dematerialisatie rond de Godwin-lezing	17
4.1.2. Materialisatie van de Jodenster in de situatie van liveness	18
4.2. Het voormalig bevolkingsregister als tweeledig erfgoed	19
4.3. 5 mei als momenteel onafhankelijk van mediatie	20
4.4. Het narratief van De Jong en historische herinnering	21
4.4.1. Materialisatie van het narratief van De Jong	21
4.4.2. Verspreiding en gevangenschap van narratief	22
5. Conclusie	24
5.1. De nuances van materialiteit en de cultureel historische herinnering	24
5.2. Discussie en vervolgonderzoek	25
Bronnenlijst	26

Abstract

Op 5 mei vond de Godwin-lezing plaats in het voormalig Amsterdams bevolkingsregister. Prof. dr. Erik de Jong presenteerde zijn narratief over de Tweede Wereldoorlog aan de hand van erfgoed. De lezing werd ook als livestream uitgezonden via YouTube, waarna deze stream op YouTube gearchiveerd beschikbaar werd gemaakt. Door onderzoek, waaronder “Culturele Dynamiek” van het NWO, is de afgelopen jaren geprobeerd om de wederzijdse uitwerking van erfgoed en nieuwe vormen van mediatie op de cultureel historische herinnering te onderzoeken, zonder uitgebreid resultaat over de rol van nieuwe media in dit proces. Mijn onderzoek bespreekt een brede invulling van erfgoed als object van herinnering, aan de hand van Pim den Boer en Pierre Nora. Vervolgens geef ik vorm aan de concepten materialiteit, materialisatie, liveness, archief en transfer door middel van kritische vergelijking van theorieën van Bill Brown, Lisa Gitelman, Nick Couldry, Ernst Wolfgang en Marlene Manoff. Door kritisch media-filosofische analyse van de lezing en de daaropvolgende mediaties, trek ik een aantal conclusies over de rol van materialisatie van erfgoed bij de ervaring van historische herinnering, alsook de rol van de materialiteit van de mediaties bij het construeren van historische herinnering. Zo blijkt dat materialisatie verfijnde nuances behelst als het gaat om verschillende combinaties van materialiteiten van erfgoed en mediaties. Liveness speelt hierbij in materiële en socio-psychologische vorm een belangrijke rol als materialisator. De materialiteit van de mediaties hebben waarschijnlijk een grotere verspreiding van een gestold narratief tot gevolg. Dit narratief wordt in de cultureel historische herinnering gekoppeld aan het gemedieerde erfgoed.

1. Inleiding

1.1. De Godwin-lezing

Op 5 mei 2015, zeventig jaar na de capitulatie van Duitsland aan het eind van de Tweede Wereldoorlog, vond in de Blauwe Sterrenzaal in Artis te Amsterdam de Godwin-lezing plaats.¹ Deze lezing werd georganiseerd door Bits of Freedom, De Correspondent en Artis. Een audiovisuele livestream werd op het YouTube-kanaal van Bits of Freedom uitgezonden en vervolgens gearchiveerd.² De eerste spreker tijdens deze editie was Artis-professor Erik de Jong. Hij legde in zijn rede het belang uit van gebeurtenissen uit de geschiedenis voor het begrip van hedendaagse vraagstukken.³ Een onderdeel van de lezing dat mijzelf en het publiek hoorbaar verraste, was de originele Jodenster uit zijn “personal archive” die hij liet zien.⁴ Naar eigen zeggen gebruikte De Jong de historische objecten uit zijn archief, om de geschiedenis zo tastbaar mogelijk te maken.⁵ Tevens benoemde hij het gebouw waarin de lezing plaatsvond, het voormalig Amsterdams bevolkingsregister. Ook na de restauraties draagt het gebouw nog met opzet sporen, die verwijzen naar de aanslag door een verzetsgroep in de Tweede Wereldoorlog; als een “lieu de mémoire”.⁶

1.2. Het belang van dit onderzoek

Van 2007 tot en met 2014 leidde de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) het onderzoeksprogramma “Culturele Dynamiek”. In het tweede deel van dit programma werd nadrukkelijk gevraagd om onderzoeksvoorstellen met als onderwerp Nederland in de Tweede Wereldoorlog.⁷ In deze call voor onderzoeksvoorstellen in 2009 werd de nadruk gelegd op onderzoek naar erfgoed.⁸ Volgens het NWO is erfgoed:

[...]principeel intermediaal, het migreert voortdurend van het ene medium naar het andere, waarbij het uitdrukking vindt in voorwerpen, gebouwen, beelden en afbeeldingen, teksten en het hele scala aan (uitvoerings)praktijken.⁹

Naar aanleiding van de programmaronde 2009 is er op het gebied van intermediaal erfgoed

1 Erik de Jong, “Inleiding Godwin-lezing” (lecture, Bits of Freedom, De Correspondent and Artis, Amsterdam, The Netherlands, May 5, 2015).

2 Sebastiaan ter Burg, “Livestream Godwin lecture by Cory Doctorow,” YouTube video, 2:13:20, from a lecture livestreamed by Sebastiaan ter Burg under name of Bits of Freedom on May 5 2015, posted by “Bits of Freedom,” accessed May 6, 2015, https://www.youtube.com/watch?v=hI_dwqJMZuE.

3 Jong, “Inleiding Godwin-lezing”.

4 Ibid.

5 Ibid.

6 Ibid.

7 NWO.nl; onderzoeksprojecten; Culturele Dynamiek; projecten overzicht, <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/programmas/dynamiek+van+de+herinnering/onderzoeksprojecten>.

8 NWO, “Culturele dynamiek: Onderzoeksprogramma 2007-2014” (programmanotitie, NWO, 2009), 6-7, pdf.

9 Ibid., 15.

en herinnering in Nederlandse en Tweede Wereldoorlog context slechts één onderzoek uitgevoerd in de richting van veranderend erfgoed en herinnering door nieuwe mediaties.¹⁰ Dit onderzoek, onder leiding van historicus Peter Romijn, bracht twee publicaties voort.¹¹ In de bundel *Een open zenuw: Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* worden de institutionele totstandkoming en het gebruik binnen de herinneringscultuur van plaatsen van herinnering besproken.¹² De rol van nieuwe, digitale media wordt simpelweg omschreven als 'updater', vernieuwde vorm van herinnering of uitbreiding van een historisch verhaal en ervaring.¹³ De tweede publicatie *Tonen van de oorlog: Toekomst voor het museale erfgoed van de Tweede Wereldoorlog* is, meer dan de eerste, een overzicht van de verschillende hedendaagse presentatievormen van erfgoed. Ribbens en Captain beweren hierin met betrekking tot ervaring en participatie in en rond musea:

Nieuwe technieken om de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog levendig te houden kunnen het fysieke erfgoed dat ten grondslag ligt aan de museale presentatie enigszins naar de achtergrond schuiven, maar erfgoed blijft een referentiepunt en inspiratiebron.¹⁴

Ribbens en Captain beweren daarnaast dat digitale (virtuele) media dezelfde functie vervullen als erfgoed in "een vitrine", namelijk "de fascinatie van de bezoeker wekken door het bieden van 'authentieke' beelden van het verleden en het bewerkstelligen van een groter inzicht in de geschiedenis."¹⁵

Voorgenoemde publicaties gaan voorbij aan de specifieke werking en mogelijkheden van (nieuwe) media als het gaat om de presentatie van erfgoed. Er wordt enkel gekeken naar tekstuele eigenschappen, zoals de verlenging van een verhaal,¹⁶ actor-netwerken, zoals herinneringscultuur en institutionalisering,¹⁷ alsmede ideologische duiding in termen als "herinneringsmanagement" en "erfgoedconsument".¹⁸ De vruchten van het onderzoeksprogramma op het gebied van erfgoed van de Tweede Wereldoorlog gingen niet diep in op de consequenties van erfgoed in nieuwe media voor ervaring van historische herinnering. Toch is het belangrijk dat de rol van media bij de ervaring van herinnering met behulp van erfgoed wordt onderzocht; zeker gezien de explosieve

10 NWO.nl; onderzoeksprojecten; Culturele Dynamiek; projecten overzicht.

11 NWO.nl; onderzoeksprojecten; Culturele Dynamiek; projecten overzicht; Diversiteit, distantie en betrokkenheid: Oorlogserfgoed in ontwikkeling. <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/37/2300159537.html>

12 Madelon de Keizer, "Inleiding," in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer and Marije Plomp (Amsterdam: Bakker, 2010), 24.

13 Ibid., 22.

14 Kees Ribbens and Esther Captain, *Tonen van de oorlog: toekomst voor het museale erfgoed van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: NIOD, 2011), 37.

15 Ibid., 37.

16 Madelon de Keizer and Marije Plomp, eds., *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam: Bakker, 2010), 233. ; Ribbens and Captain, *Tonen van de oorlog*, 36

17 Keizer, "Inleiding," 22.

18 Keizer, "Inleiding," 22. ; Ribbens and Captain, *Tonen van de oorlog*, 37.

groei van digitale, online presentatievormen, die ook Ribbens en Captain beamen.¹⁹ Erfgoed, waaronder objecten en gebouwen, spelen in het historisch museumwezen een grote rol bij het maximaliseren van historische sensatie en herinnering.²⁰ Maar ook buiten het museumwezen worden steeds vaker lezingen digitaal (live) beschikbaar gemaakt voor groter publiek. Ik beperk mij hier tot analyse van de Godwin-lezing.

1.3. Onderzoeksvragen

Naar aanleiding van de genoemde tekortkomingen van eerdere onderzoeken naar hedendaags gemedieerd erfgoed, is het belangrijk om te onderzoeken hoe nieuwe media de historische herinnering veranderen. De hoofdvraag van mijn onderzoek is dan ook: Hoe veranderen de materialiteiten van gemedieerd erfgoed de cultureel historische herinnering? De deelvragen die daaruit voortvloeien zijn:

- Hoe verandert de materialisatie van de Jodenster binnen de drie mediaties van de lezing de cultureel historische herinnering?
- Hoe verandert de materialisatie van het voormalig bevolkingsregister binnen de drie mediaties van de lezing?
- Hoe verandert de materialisatie van 5 mei binnen de drie mediaties van de lezing?
- Hoe verandert de materialiteit van het narratief van De Jong binnen de drie mediaties van de lezing de cultureel historische herinnering?

1.4. Theoretisch kader

Om de hoofdvraag en de deelvragen te kunnen beantwoorden heb ik een conceptualisatie nodig van een aantal historische en mediatheoretische begrippen. Deze begrippen komen in hoofdstuk 2 en 3 uitgebreider aan bod. Volgens Pim den Boer heeft de term 'erfgoed' een stabiel karakter en houdt etymologisch nauw verband met de betekenis van 'erfenis'.²¹ Pierre Nora geeft juist een andere invulling aan het begrip. Hij geeft aan dat het dynamische herinneringen zijn, die zijn gekoppeld aan door menselijk handelen gevormde objecten, plaatsen en rituelen.²² Beide invullingen gaan prima samen in dit onderzoek onder de noemer 'erfgoed'. Volgens Den Boer is een 'geschiedenis' een kritische vertelling van historie.²³

Bill Brown geeft een kritisch overzicht van de wetenschappelijke opvattingen over

19 Ribbens and Captain, *Tonen van de oorlog*, 36-7.

20 Anneleen Arnout, "Lieux de mémoire: Erfgoed en geschiedenis," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122, no. 4 (2009): 538-549; voor 'experience' zie Tonen van de Oorlog, 35 ; voor 'historische sensatie' zie ook Johan Huizinga, "Het historisch museum," in *Verzamelde Werken II* (Haarlem, 1948), 566; voor 'historische ervaring' zie Frank Ankersmit, *De sublieme historische ervaring*, trans. Ronald Kuil (Groningen: Historische Uitgeverij, 2007).

21 Pim den Boer, "Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire'," in *Bezeten van vroeger: erfgoed, identiteit en musealisering*, ed. Rob van der Laarse (Amsterdam: Spinhuis, 2005), 54-55.

22 Pierre Nora, "Entre Mémoire et Histoire: la problématique des lieux," in *Les lieux de mémoire*, ed. Pierre Nora (Paris: Gallimard, 1984), xxiii-iv.

23 Boer, "Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire,'" 54-55.

materialiteit.²⁴ Lisa Gitelman introduceert binnen hetzelfde debat over materialiteit de tegenstelling tussen materialisatie en dematerialisatie.²⁵ Brown presenteert tevens hoe materialiteit samenhangt met 'embodiment', 'surface' en 'interface'.²⁶ Marlene Manoff en Belinda Barnet leggen uit hoe hedendaagse digitale archieven precies werken en hoe zij de culturele herinnering belichamen en sturen.²⁷ Ernst Wolfgang ziet, in tegenstelling tot Manoff, digitale archieven liever als een transfer van media-uitingen over een tijdspanne, omdat opslag in digitale hard- en software gelijk staat aan continue transfer.²⁸ Met behulp van bovengenoemde concepten en de casus kan ik beredeneren hoe digitale archieven cultureel historische herinnering belichamen en op welke manier materialiteit de zintuiglijke ervaring van gemedieerd erfgoed stuurt.

Nick Couldry definieert 'liveness' aan de hand van een cognitieve constructie die liveness volgens hem tot een sociologische categorie maakt.²⁹ Wolfgang probeert de materialiteit van liveness te vangen en concludeert dat zelfs liveness geen simultane verbinding is, er is altijd opslag of transfer van data.³⁰ Liveness is volgens hem de mogelijkheid van interruptie, een effect van context en/of de aanwezigheid van een directe feedback-loop.³¹ Met het concept van liveness als materiële en socio-cognitieve eigenschap van mediatie, schijn ik een nieuw licht op de materialisatie van gemedieerd erfgoed.

1.5. Methodologie

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden maak ik gebruik van kritisch media-filosofisch onderzoek, dat zich baseert op gedefinieerde concepten en processen van hoofdzakelijk de mediatheoretici Brown, Gitelman, Manoff, Couldry en Wolfgang en tekstuele analyse van de casus vanuit mijn persoonlijke empirische ervaring. Het concept materialiteit is daarbij een bruikbare theoretisering van media en erfgoed, omdat het terug gaat naar de absolute basis van 'dingen' en de zintuiglijke ervaring daarvan. De casus bestaat uit achtereenvolgens (de fysieke aanwezigheid bij) de lezing, (het bekijken van) de YouTube livestream en (het bekijken van) de gearchiveerde livestream op YouTube. Ik heb de livestream niet zelf meegemaakt. Daarom zijn mijn bronnen de Godwin-lezing en de gearchiveerde stream.³² Voor het onderzoek naar de interface van live

24 Bill Brown, "Materiality," In *Critical Terms for Media Studies*, eds. W.J.T. Mitchell and Mark Hansen (Chicago: University of Chicago Press, 2010).

25 Lisa Gitelman, "New Media Users," in *Always Already New: Media, History, and the Data of Culture* (London: MIT Press), 86.

26 Brown, "Materiality," 55-7.

27 Marlene Manoff, "Archive and Database as Metaphor: Theorizing the Historical Record," *portal: Libraries and the Academy* 10, no. 4 (2010): 385-398, doi: 10.1353/pla.2010.0005.; Belinda Barnet, "Pack-rat or Amnesiac? Memory, the Archive and the Birth of the Internet," *Continuum* 15, no. 2 (2010): 229, <http://www.tandfonline.com/loi/ccon20>.

28 Ernst Wolfgang, *Digital Memory and the Archive*, ed. Jussi Parikka (Minneapolis: University of Minnesota Press), 95-112.

29 Nick Couldry, "Liveness, "Reality," and the Mediated Habitus from Television to the mobile Phone," *The Communication Review* 7, no. 4 (2004): 353-361, doi:10.1080/10714420490886952.

30 Wolfgang, *Digital Memory and the Archive*, 99-101.

31 Ibid., 106-111.

32 Jong, "Inleiding Godwin-lezing"; Burg, "Livestream Godwin lecture by Cory Doctorow," accessed May 6, 2015, 12am.

YouTube streams, heb ik gebruik gemaakt van een tekstuele analyse van een andere willekeurige livestream op YouTube.³³ Ik maak gebruik van het erfgoed in de drie mediaties van de Godwin-lezing om Gitelman's concepten van materialisatie en dematerialisatie verdere betekenis te geven.³⁴ Dezelfde concepten gebruik ik vervolgens samen met het concept van liveness (de concepten van Couldry en Wolfgang samengevoegd) om de verschillende soorten gemedieerd erfgoed te onderzoeken. Daarbij maak ik onderscheid tussen verschillende soorten erfgoed enerzijds en mediaties anderzijds. De verschillende vormen van erfgoed die ik onderzoek zijn: de Jodenster, het gebouw van het voormalige bevolkingsregister, 5 mei en het geschiedkundige verhaal dat De Jong vertelt. Met de concepten van Manoff, Barnett, Wolfgang en de gearchiveerde livestream kan ik onderzoeken welke rol de verspreiding van de mediaties speelt bij de cultureel historische herinnering.

1.6. Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk heb ik een inleiding gegeven op de casus, het belang van mijn onderzoek, de gebruikte theoretische concepten en de methodologie. In het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 2), tevens het eerste deel van het theoretisch kader, operationaliseer ik de begrippen 'erfgoed' en 'historische herinnering' vanuit historisch perspectief. Dit doe ik met name aan de hand van Den Boer en Nora. Vervolgens geef ik in hoofdstuk 3 de mediatheoretische kijk op erfgoed en cultureel historische herinnering. Daar bespreek ik de concepten van materialisatie, archief en liveness in verband met elkaar, aan de hand van hoofdzakelijk Brown, Gitelman, Manoff, Couldry en Wolfgang. In het vierde hoofdstuk analyseer ik aan de hand van de voorgevormde concepten de verschillende soorten gemedieerd erfgoed en hun implicaties voor de cultureel historische herinnering. Ik behandel achtereenvolgens de Jodenster, het voormalige bevolkingsregister, 5 mei en het narratief van De Jong. Deze scriptie eindigt met de beantwoording van de hoofdvraag, waarbij ik de belangrijkste aan het licht gekomen resultaten behandel en reflecteer op mijn onderzoek.

33 Steve Rennie, "Renman U Free Webinar," YouTube video, 2:06:06, from a webinar livestreamed by Steve Rennie under name of "Renman Music & Business" on June 9, 2015, accessed live on June 9, 2015. Posted by "Renman Music & Business," https://www.youtube.com/watch?v=hI_dwqJMZuE.

34 Gitelman, "New Media Users," 86.

2. Erfgoed en herinnering

Om nieuwe mediaties van erfgoed voor herinnering te onderzoeken, is het allereerst nodig om de concepten 'erfgoed' en 'herinnering' te definiëren. Historicus Pim den Boer geeft in “Geschiedenis, herinnering en lieux de mémoire” een (deels etymologische) geschiedenis van deze termen ten opzichte van elkaar en andere geschiedkundige concepten. Volgens Den Boer heeft het woord 'erfgoed' een Romeins juridische achtergrond, impliceert afstamming en is zelfbevestigend.³⁵ Het impliceert continuïteit, opeenvolging en diachrone ontwikkeling.

In *Tonen van de oorlog* wordt erfgoed juist aangeduid met de term 'lieux de mémoire'.³⁶ Ook in *Een open zenuw* wordt een vertaling van deze term “herinneringsplaatsen” gebruikt als uitingen van herinnering in “foto's of films [...], in uitspraken [...], in monumenten [...] of in de kunst”.³⁷ De herinneringen bij deze 'plaatsen' zijn vaak een menselijke constructie vanuit de “behoefte aan herinnering en educatie.”³⁸ Ook een verteld verhaal is op deze manier erfgoed; al reserveert Den Boer een extra benaming voor een (zelf)kritisch historisch verhaal, namelijk een 'geschiedenis'.³⁹

De studie naar lieux de mémoire kan het best worden uitgelegd als het geschiedkundig onderzoeken van herinneringen aan een object, plaats of tijdsstip.⁴⁰ De term lieu de mémoire en de onderzoekstroming zijn afkomstig van Pierre Nora. Hij leidde een groot project dat de lieux de mémoire van Frankrijk onderzocht. De studie onderzocht symbolische objecten voor de herinnering van burgers, zoals archieven, de Arc de Triomph, bepaalde feestdagen en herdenkingsmunten.⁴¹ Deze objecten zijn door menselijk handelen tot stand gekomen en houden sentiment levend dat men zich niet spontaan herinnert.⁴² Volgens Den Boer veronderstelt de term lieu de mémoire herinneringen die niet door iedereen gevoeld hoeven worden en impliceert discontinuïteit, breukvlakken en synchronische lagen.⁴³ Ook het NWO benadrukt dat erfgoed, net als cultuur, per se dynamisch is.⁴⁴

Den Boer ziet een scherpe tegenstelling tussen de concepten erfgoed en lieux de mémoire.⁴⁵ Zelf zie ik deze tegenstelling nauwelijks, zeker niet als het gaat om bruikbaarheid voor mijn onderzoek. Deze twee concepten vullen elkaar juist uitstekend aan. Erfgoed, zoals ik bovenstaande theorieën gecombineerd noem in dit onderzoek, kan meerdere eigenschappen hebben. Erfgoed is iets dat tot ons komt vanuit een recent of minder recent verleden. Het kan sporen dragen van een historische gebeurtenis of het kan later fysiek en in connotatie bestempeld

35 Boer, “Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire,’” 54-55.

36 Ribbens and Captain, *Tonen van de oorlog*.

37 Keizer, “Inleiding,” 22.

38 Ibid., 22.

39 Boer, “Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire,’” 54-55.

40 Ibid., 55.

41 Nora, “Entre Mémoire et Histoire: la problématiques des lieux,” xxiii.

42 Ibid., xxiv.

43 Boer, “Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire,’” 55.

44 NWO, “Culturele dynamiek: Onderzoeksprogramma 2007-2014,” 4-5.

45 Boer, “Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire,’” 54-55.

zijn als verbonden aan een historische gebeurtenis. Erfgoed kan bestaan in de vorm van een (media)object, plaats en tijdsbestek of een combinatie daarvan.

Volgens Den Boer gaat het bij historische 'herinnering' om de menselijke natuurlijke vorm van herinnering.⁴⁶ Enerzijds heeft cultureel historische herinnering een menselijke kant: het onthouden van een historisch narratief. Anderzijds zijn praktisch alle herinneringen aan erfgoed gekoppeld, anders kunnen deze herinneringen niet worden overgebracht of herbeleefd. Een onmisbaar onderdeel voor de mogelijkheid van het hebben van (gedeelde) historische herinnering is dus erfgoed.

46 Ibid., 48.

3. Materialiteit, archief en liveness

Als voorbereiding op de analyse van de casus in hoofdstuk 4, is het nodig om een aantal (media)theoretische concepten met elkaar in verband te brengen.

3.1. Materialiteit en materialisatie

Bill Brown geeft in "Materiality" een schets van de wetenschappelijke ontwikkelingen op het gebied van het materialiteitsdenken en zijn visie op de bruikbaarheid van het begrip materialiteit. Het materiële blijft enigszins ongrijpbaar gezien ook het fysieke zich achter onze waarneming verschuilt.⁴⁷ Toch moet de distinctie tussen materialiteit en immaterialiteit aangenomen worden voor een zinnige discussie over de materialiteit onderliggend aan de ervaring:

[...] be it the swirling components of the atoms of your desk chair or the silicon chips within your computer or the approaching storm that's visible on radar but not yet out the window.⁴⁸

Tijdens de opkomst van 'nieuwe' media werd in het wetenschappelijke discours vaak gesteld dat deze media de 'echte' wereld zouden laten verdwijnen.⁴⁹ Brown beschrijft dat met de digitalisering van eerdere analoge media, zoals film, foto en geluidsopname, de analoge media werden gezien als een intiemere en indexicale relatie hebbend met hun subject. Ze zetten de wereld immers niet om in enen en nullen, in kwantiteit in plaats van kwaliteit, zoals digitale media dat doen.⁵⁰ Brown brengt deze 'dematerialisatie' ook in verband met theorieën over de wording van eerdere media tot enkel een 'surface effect'. Media zouden materiële objecten enkel tot een interface maken.⁵¹ Lisa Gitelman stelt in haar boek *Always Already New* dat een gevoel van dematerialisatie enkel kan plaatsvinden als een persoon een eerdere ervaring had met het materiaal of de materialisatie van een object:

[...] like invisibility, dematerialization exists only in keeping with its opposite. Any putative dematerialization [...] can only be experienced in relation to a preexisting sense of matter and materialization⁵²

De werking van dit verschil in ervaring, is van belang voor de analyse van onderdelen van het erfgoed die ik onderzoek. Met name Gitelman's verschil tussen materialisatie en dematerialisatie is bruikbaar voor het onderzoeken van de ervaring van erfgoed.

47 Brown, "Materiality," 51.

48 Ibid., 51-2.

49 Ibid., 51-3.

50 Ibid., 53.

51 Ibid., 54.

52 Gitelman, "New Media Users," 86.

3.2. Embodiment, interface en affordance

Om te begrijpen hoe materialiteit en ervaring precies met elkaar in verband staan, is een behandeling van embodiment, interface en affordance van belang. In eerste instantie werd vanuit het cybernetische denken gepleit dat informatie onafhankelijk kon vloeien als een op zichzelf staande conceptuele entiteit.⁵³ Hardware is in dit opzicht enkel nodig om de informatie naar een waarneembaar oppervlak te laten komen.⁵⁴ De studie naar de “embodiment” van een tekst focuste zich vervolgens op een complexer palet aan specifieke materiële eigenschappen van media en hoe deze eigenschappen de verschenen interface konden vormen.⁵⁵ Voorbeelden van deze materiële eigenschappen zijn niet alleen draden en chips, maar ook hardware configuraties, code talen, software versies et cetera.⁵⁶ Embodiment als concept en methode neemt namelijk kennis van de complexere niveaus van materialiteit voordat een tekst op een waarneembaar oppervlak verschijnt en is daarom van belang voor dit onderzoek.

Om vervolgens de verbinding te maken tussen body, surface of interface en menselijke perceptie of interactie, gebruik ik het begrip 'affordance'. Don Norman stelt dat de interactie met objecten niet enkel een sociale constructie is. Hij beschrijft de relatie tussen fysieke objecten en mogelijkheden van gebruikers als bepalend voor hoe een object mogelijk zou kunnen worden gebruikt.⁵⁷ Deze relatie noemt hij 'affordance':

A chair affords (“is for”) support and, therefore affords sitting. Most chairs can also be carried by a single person (they afford lifting), but some can only be lifted by a strong person or by a team of people. [...] Whether an affordance exists depends upon the properties of both the object and the agent.⁵⁸

Er is zowel een object kant als een gebruiker kant in affordance. Onderzoek naar de materialiteit die aan de interface van het object (het oppervlak, uiterlijk, vorm, gewicht etc.) ten grondslag ligt, is dus minstens even belangrijk om te onderzoeken als de menselijke materialiteit en cultuur.

3.3. Archief en cultureel historische herinnering

Collectiemanager en informatiewetenschapper Marlene Manoff geeft in haar artikel “Archive and Database as Metaphor: Theorizing the Historical Record” aan hoe de begrippen van 'archief' en 'database' van betekenis verschuiven binnen de studie van nieuwe media en geschiedenis.⁵⁹ Deze

⁵³ Brown, “Materiality,” 55.

⁵⁴ Ibid., 56.

⁵⁵ Ibid., 57.

⁵⁶ Ibid., 55-6.

⁵⁷ Don Norman, “The Psychopathology of Everyday Things,” in *The Design of Everyday Things*, 1-36 (New York: Basic Books, 2013).

⁵⁸ Ibid., 11.

⁵⁹ Manoff, “Archive and Database as Metaphor,”.

vernieuwde metaforen maken het mogelijk:

[...] to think productively about the nature of digital objects and the ways in which they alter cultural memory and historical transmission.⁶⁰

De metaforen worden op verschillende manieren gebruikt om te kijken naar een veranderende culturele herinnering of historische transfer. Digitale archieven hebben de mogelijkheid om veel meer bronnen te ontsluiten dan bij analoge archieven het geval was, omdat ze beter en sneller doorzoekbaar zijn.⁶¹ Manoff trekt de rol van archieven in de cultureel historische herinnering gelijk aan Belinda Barnet's conceptualisering van het internet.⁶² Barnet beschrijft het internet als een "giant repository of ideas, a cultural memory".⁶³ Uitgaande van de rol die ik erfoegd toebedeel bij de beleving en overdracht van historische herinnering (hoofdstuk 2), kan het internet worden gezien een database met (onder andere) erfoegd.

Manoff beschrijft dat, naast invloed van de commerciële belangen van instituties,⁶⁴ interfaces van digitale archieven in het algemeen een steeds grotere invloed hebben op de geschiedenis.⁶⁵ Bronnen zijn beter doorzoekbaar door het toevoegen van allerlei metadata, maar het zoeken wordt door de specifieke keuze in metadata ook gestuurd.⁶⁶ Toch levert, volgens Manoff, gedigitaliseerd erfoegd niet dezelfde ervaring voor de waarnemer als het originele materiële object. De populariteit van gedigitaliseerd erfoegd is een gevolg van de gemakkelijke toegang tot digitale 'surrogaten' van erfoegd, maar doen niet af het verlangen van mensen om eigenlijk toegang te willen tot de materiële manifestatie.⁶⁷ De materialiteit van digitale mediaties vormt andere affordances dan print of andere fysieke media. Digitale code waaruit het object bestaat kan extra of andere informatie bevatten en kan zo worden gekoppeld en verschillende nieuwe interfaces.⁶⁸

Een andere verandering die digitale archieven teweeg brengen is multiplicatie van narratieven door de beschikbaarstelling van meer (nieuwe) primaire bronnen voor mensen om te analyseren. Bovendien, des te meer primaire bronnen, des te meer narratief is er nodig om deze bronnen een plaats te geven in de geschiedenis. De overvloed aan primair bronmateriaal en de behoefte aan narratief heeft gezorgd voor het veelvuldig heruitbrengen of recirculeren van werken als collecties of geannoteerd op een manier die past bij de "zeitgeist" van dat moment.⁶⁹ Door het

60 Ibid., 385.

61 Ibid., 387.

62 Ibid., 386.

63 Barnet, "Pack-rat or Amnesiac?," 229.

64 Manoff, "Archive and Database as Metaphor," 389-91.

65 Ibid., 386.

66 Ibid., 393-4.

67 Ibid., 389.

68 Marlene Manoff, "The Materiality of Digital Collections: Theoretical and Historical Perspective," *portal: Libraries and the Academy* 6, no. 3 (2006): 319-20, doi: 10.1353/pla.2006.0042.

69 Manoff, "Archive and Database as Metaphor," 388.

toevoegen van de annotaties kunnen bepaalde interpretaties van historisch materiaal naturaliseren.⁷⁰

3.4. Perceptie van liveness

Nick Couldry zet zich, in zijn artikel “Liveness, “Reality,” and the Mediated Habitus from Television to the Mobile Phone”, af tegen de in de mediastudies dominante invulling van het begrip 'liveness'.⁷¹ Deze dominante stroming focuste zich op liveness als een media-technisch aspect in meestal televisie, als tekstuele eigenschap of als eigenschap van productionele conventies en interpretaties.⁷² Couldry vat in zijn tekst liveness juist samen als een 'categorie' en 'habitus': een sociaal geconstrueerde gewoonte of paraatheid om op een bepaalde manier waar te nemen en te denken. Deze kijk op liveness is afkomstig van de sociologie van Durkheim en Bourdieu.⁷³ Volgens Couldry is liveness een aaneenschakeling van de volgende conventionele ideeën:

1. that we gain access through liveness to something of broader, “central,” significance, which is worth accessing now, not later;
2. that the “we” who gain live access is not random, but a representative social group;
3. that [society's centralizing mass] media (not some other social mechanism) is the privileged means for obtaining that access.⁷⁴

Volgens Couldry valt naast deze ideeën tegenwoordig ook een via media gedeelde decentrale sociale realiteit binnen de categorie van liveness. Tevens valt de mogelijkheid van live onderbreking in een anderszins vooraf opgenomen transfer onder de term liveness.⁷⁵

Liveness heeft tegenwoordig steeds minder met een nauw stug institutioneel centrum te maken.⁷⁶ Met het oog op nieuwe (digitale) media praktijken formuleert Couldry twee nieuwe interpretaties van liveness: 'online liveness' en 'group liveness'.⁷⁷ Deze twee fenomenen rekken de categorie liveness zo ver op dat de bruikbaarheid ervan in gevaar komt, volgens Couldry.⁷⁸ Online liveness is in principe het bestaande concept van liveness aangepast op nieuwe media, zoals het internet. Het publiek hoeft niet meer van massale proporties te zijn, maar het kan ook gaan om een paar mensen. Ze organiseren zich wel nog rond een centraal gegeven. Een ander verschil met de traditionele vorm van liveness is dat het medium, zoals het internet, oneindig veel streams naast

⁷⁰ Ibid., 388.

⁷¹ Nick Couldry, “Liveness, “Reality,” and the Mediated Habitus from Television to the mobile Phone,”.

⁷² Ibid., 354.

⁷³ Ibid., 354, 358.

⁷⁴ Ibid., 356.

⁷⁵ Ibid., 355.

⁷⁶ Ibid., 356.

⁷⁷ Ibid., 356-7.

⁷⁸ Ibid., 356-7.

elkaar lijkt te kunnen toelaten zonder dat ze elkaar verstoren.⁷⁹ Group liveness is volgens Couldry de mobiele 'live' toegang die een groep mensen tot elkaar heeft door sms en belverkeer.⁸⁰ Dit concept van group liveness is niet belangrijk voor dit onderzoek, online liveness wel.

De eigenschappen van online liveness zijn volgens Couldry een onderdeel van een socio-psychologische 'categorie'. Daarnaast wil ik stellen dat de perceptie van liveness, net als elke andere ervaring en gebruik van materiaal (zie paragrafen 3.1 en 3.2), wordt gevormd door de materialiteit van een media-uiting.

3.5. Transfer en liveness

De stroming die Manoff beschrijft is precies de reden dat Ernst Wolfgang digitale archieven en digitale netwerken liever niet in termen van opslag uitlegt. Wolfgang stelt dat, door de materialiteit van digitale netwerken en hardware, digitale objecten altijd in een staat van transfer verkeren.⁸¹ In archieven is er altijd al een opvraging vanuit het heden van opgeslagen archiefmateriaal geweest. Volgens Wolfgang verschillen digitale archieven doordat dit proces nu "closed circuit" is geworden en bijna directe feedback mogelijk is.⁸² Anderzijds bevatten technologieën die geassocieerd worden met liveness altijd een component van opslag, een 'buffer'. Bijvoorbeeld, wanneer iemand kijkt naar een livestream op zijn of haar pc, worden de beelden altijd kort 'opgeslagen' op zijn of haar computer. Praktijken van geheugen zijn praktijken van transfer geworden. Het kost tijd om elektrische of lichtsignalen over een afstand te laten verplaatsen.⁸³ Volgens Wolfgang bestaat de distinctie tussen culturele opslag en transfer niet meer.⁸⁴ Opslag is in de materialiteit van digitale archieven en netwerken gelijk aan verplaatsing (ofwel transfer) over een tijdspanne.⁸⁵

Zoals Couldry de liveness van live transfer van eerder opgenomen media-uitingen toeschreef aan de mogelijkheid van interruptie,⁸⁶ zo stelt Wolfgang dat de mogelijkheid tot interruptie een gevolg is van de materialiteit van televisuele media.⁸⁷ Tekstueel gezien is het vaak onmogelijk om een directe transfer en een eerder opgenomen media-uiting van elkaar te onderscheiden. Het moet naast de primaire tekst worden duidelijk gemaakt.⁸⁸ Enkel een directe feedback-loop maakt het mogelijk voor een kijker om werkelijk te testen op 'echte' liveness.⁸⁹ Volgens Wolfgang verdween in de dagen voordat live televisie gelinkt was aan opslagapparatuur, elk programma direct uit de culturele herinnering. Met huidige mediatiepraktijken is dit niet meer

79 Ibid., 356-7.

80 Ibid., 357.

81 Wolfgang, *Digital Memory and the Archive*, 98-100.

82 Ibid., 100.

83 Ibid., 99-100.

84 Ibid., 99-101.

85 Ibid., 100.

86 Nick Couldry, "Liveness, "Reality," and the Mediated Habitus from Television to the mobile Phone," 355.

87 Wolfgang, *Digital Memory and the Archive*, 106.

88 Ibid., 110.

89 Ibid., 111.

het geval.⁹⁰

⁹⁰ Ibid., 111.

4. Analyse van het gemedieerde erfgoed van de Godwin-lezing

4.1. Materialisatie van de Jodenster en historische herinnering

4.1.1. Materialisatie en dematerialisatie rond de Godwin-lezing

Hieronder leg ik uit hoe de zintuiglijke ervaring van materialisatie of dematerialisatie tot stand komt in de casus en hoe deze de historische herinnering kan veranderen. Voor een bespreking van de zintuiglijke ervaring van gemedieerd erfgoed, neem ik eerst de Jodenster uit de casus als voorbeeld. Volgens de in het theoretisch kader gevormde definitie van erfgoed is de Jodenster een historisch object waar herinneringen aan gekoppeld zijn. Ik had nog nooit een Jodenster aanschouwd in 'ongemedieerde' staat. Ik kan mij voorstellen dat veel van de jonge mensen in de zaal, alsook de mensen die de livestream of de gearchiveerde stream hebben bekeken, nog nooit een Jodenster 'in het echt' hadden gezien. In mijn analyse van de Jodenster ga ik uit van mijn persoonlijke situatie. Deze generaliseer ik naar iedere toeschouwer die ook nog nooit, of bijna nooit, een erfgoedobject zonder ogenschijnlijke mediatie heeft waargenomen.

In hoofdstuk 3 liet ik aan de hand van Brown's theorie zien dat er van nieuwe vormen van mediatie beargumenteerd werd dat deze de werkelijkheid 'dematerialiseren'. Media zouden materiële objecten enkel tot een 'surface-effect' (interface) maken. De Jodenster ook een surface-effect, in haar waargenomen fysieke vorm. De Jodenster wordt altijd waargenomen door onze zintuigen via het medium licht en geluid en vervolgens verwerkt tot in ons bewustzijn. Strikt genomen blijft de onderliggende materialiteit van de Jodenster dus ongrijpbaar voor waarnemers. Dat betekent niet dat mediatie van het object geen verschil maakt voor de zintuiglijke ervaring ervan. Gitelman opperde dat het verschil tussen een gemedieerd object en een 'direct' door de zintuigen waargenomen object wordt beleefd, wanneer de waarnemer het object ook in een meer materiële vorm gekend heeft of hieraan gewend is. Voor iemand die gewend is om een Jodenster vast te kunnen houden, voelt het als een dematerialisatie om een digitale foto van een Jodenster op internet te zien. Gitelman stelt ook dat hetzelfde principe andersom kan werken. Voor de mensen die gewend zijn om van een Jodenster digitale foto's op internet of filmbeelden ervan op televisie te zien, voelt het juist als een 'materialisatie' om het zo min mogelijk gemedieerde object (dit noem ik in het vervolg tussen aanhalingstekens het 'ongemedieerde' object, het is gemedieerd door licht, geluid, zintuigen etc.) te kunnen waarnemen.

Op basis van bovenstaande redenering en de eerder beschreven conceptualisatie van historische herinnering, zijn er drie mogelijke gevolgen voor de historische herinnering van de toeschouwers die fysiek bij de lezing aanwezig waren in plaats van bij de livestream of gearchiveerde stream. Ten eerste heeft de Jodenster waarschijnlijk een heftigere sensatie opgewekt bij de meeste toeschouwers. Als gevolg daarvan werd een heftigere historische herinnering opgewekt. Daarnaast kan de geschiedenis die De Jong over het object vertelde beter

zijn opgenomen tot de historische herinnering van de toeschouwers.

4.1.2. Materialisatie van de Jodenster in de situatie van liveness

Je zou verwachten dat gezien de Jodenster al zo vaak op foto's en televisie gezien is, dat voor de kijker van de livestream van dematerialisatie geen sprake is. Ik wil hier beredeneren dat door de liveness van de livestream de Jodenster toch voor het gevoel van de kijker materialiseert ten opzichte van de gearchiveerde stream. Dit schrijf ik toe aan de rol die liveness speelt bij de bewustwording van de Jodenster. Eerst behandel ik de vorm van liveness bij de livestream. Daarna kom ik terug op het verschil in ervaring van dematerialisatie tussen livestream en gearchiveerd beeld en geluid.

Zoals we van Manoff en Wolfgang mogen aannemen is de livestream eigenlijk niet direct 'live'. Op materialiteitsniveau kan liveness nooit bestaan, het kan enkel worden benaderd door mediatie tussen het waargenomen object en het bewustzijn zo klein mogelijk te laten zijn. Couldry stelt dat in de menselijke gedachtegang liveness via een technologisch medium moet plaatsvinden. De dichtst benaderde vorm van liveness, volgens Wolfgang en Brown, is waarneming met het blote oog en valt in dat aspect dus niet binnen Couldry's categorie 'liveness'. Als ik Couldry's voorwaarde van liveness aanpas door het ook mogelijk te laten zijn via niet-technologische media is het toch bruikbaar voor deze analyse van gemedieerd erfgoed.

Bij dit samengenomen concept van liveness spelen nog een aantal factoren mee die deels ook in de materialiteit van technologie gezocht kunnen worden, namelijk 'context' en een als direct ervaren 'feedback-loop'. De uitleg van Wolfgang volgend, kan de context van de gemedieerde Jodenster en de daarmee gepaard gaande vertelling van De Jong een kijker doen geloven dat het een live mediatie is. Er is tevens vertrouwen van de kijker in deze context nodig, om te zorgen dat hij of zij de mediatie als live ervaart. Enerzijds zijn de elementen in het frame zelf onderdeel van de context. Een livestream van een stilliggende Jodenster op een niet veranderende achtergrond kan net een foto lijken. Anderzijds ligt de context in elementen van de interface buiten het frame of in totaal andere media. De materialiteit achter digitale interfaces zoals die van YouTube maken het in de basis mogelijk om een livestream te faken door de context (bijvoorbeeld de interface: datum, live-indicator etc.) aan te passen. Wanneer bekend zou worden bij kijkers dat YouTube dit doet, zouden de kijkers waarschijnlijk het vertrouwen in de betreffende interface verliezen met betrekking tot liveness. Het is mij niet bekend, dat YouTube eerder opgenomen livestreams live doet lijken. De materialiteit is in het geval van tekst en context geen doorslaggevende factor voor liveness of niet-liveness.

Waar de materialiteit van de gelivestreamde lezing zich wel per uitsteking voor zou lenen, is een als direct ervaren feedback-loop. De livestream van De Jong bevat echter niet zo'n feedback-loop. In ieder geval niet voor de kijker die niet via andere live media met directe feedback-loop contact heeft met actoren in de zaal. Digitale technologie en breedband internet maken feedback-

loops wel mogelijk (denk aan 'Skype' en 'Google Hangouts'). In (de interface van) YouTube is er alleen geen programmering (in de zin van computer-code) die ervoor zorgt dat een directe audio en/of visuele feedback-loop voor de lezing mogelijk was.⁹¹ Wel hebben livestreams op YouTube mogelijk een chatlog.⁹² Deze chatlog is in het geval van de Godwin-lezing niet door de beheerder van het account aan de interface toegevoegd en als gevolg daarvan niet door kijkers gebruikt.⁹³

Als er werkelijk geen feedback mogelijkheid voor de kijker was in de interface of er geen gebruik van werd gemaakt, verwordt de livestream tot Couldry's 'online liveness'. Terugkomend op de Jodenster die in de livestream als materiëler wordt ervaren dan in de gearchiveerde stream, heeft deze mindere mate van dematerialisatie dus weinig te maken met de basismaterialiteit van het medium. Wel speelt de materialiteit als in de programmering van de interface en niet-bestaande wederzijdse verbindingsmogelijkheid een rol. Het ligt hier meer aan de context van de gemedieerde Jodenster en de perceptie van liveness dat de Jodenster als minder gedematerialiseerd wordt ervaren, dan aan het materialiteitsverschil tussen live-beeld en archiefbeeld. Waarom precies een mindere ervaring van dematerialisatie van de Jodenster plaatsvindt, heeft volgens mij de volgende reden. De ervaring van directe liveness of gelijktijdigheid zorgt er waarschijnlijk voor dat de waarnemer van de livestream weet dat de Jodenster in de dimensie tijd op dat moment veel materiëler voorkomt, dan in gearchiveerd beeld. Bij een gearchiveerd beeld van de lezing inclusief de Jodenster zou je niet weten of de Jodenster op het moment van kijken nog 'is'. Daarbij vermoed ik dat een toevoeging van een feedback-loop in beeld en geluid zowel het gevoel van liveness, als het gevoel van materialisatie van de Jodenster nog meer ten goede zou komen.

4.2. Het voormalig bevolkingsregister als tweeledig erfgoed

Naast de Jodenster zijn ook het gebouw en de plaats van het gebouw van belang. Het gebouw waarin de lezing werd gehouden en vroeger het bevolkingsregister huisde, werd door een aanslag half verwoest. Nu het weer is gerestaureerd is het deels een nieuw of ander gebouw. Daarom heeft het gebouw twee werkingen als erfgoed. Ten eerste kan het gebouw worden gezien als een object waarbij de herinnering vooral gekoppeld is aan de nog originele delen van het gebouw, waaronder de delen met brandsporen. De herinneringen die de brandsporen triggeren, zijn hoofdzakelijk de herinnering aan de gebeurtenis van de aanslag en de functie van het gebouw als bevolkingsregister. Omdat het gebouw gerenoveerd is, valt er door de bezoeker naast de brandsporen weinig origineels te ontdekken uit de tijd van de Tweede Wereldoorlog. Daarom doet ook de geografische plaats (denk aan een uitspraak als "op deze plek was vroeger...") dienst als onderdeel van het gebouw als herinneringsplaats ofwel erfgoed. Ik denk dat beide, het gebouw en

91 Google.com; Developers; Broadcasts and Streams, <https://developers.google.com/youtube/v3/live/broadcasts-and-streams>.

92 Rennie, "Renman U Free Webinar," accessed live on June 9, 2015.

93 Imre Jonk (System Administrator, Bits of Freedom), e-mail message to author, June 11, 2015.

de geografische plaats, elkaar versterken als herinneringsplaats.

Er bestaat een verschil tussen de dematerialisatie van de Jodenster en het gebouw, bij de waarneming van de gearcheerde stream. Omdat de Jodenster niet gebonden is aan een geografische plaats, zal archiefbeeld de Jodenster dematerialiseren ten opzichte van de livestream en optimaal dematerialiseren ten opzichte van de fysieke waarneming ervan met het blote oog/oor tijdens de lezing. Daarentegen heeft het gebouw wel een geografische plaats als onderdeel. Daarom is het gebouw van het voormalige Amsterdams bevolkingsregister in de gearcheerde stream minder onderhevig aan zintuiglijke dematerialisatie dan de Jodenster in diezelfde mediatie. De kijker weet tijdens het kijken van de gearcheerde stream, dat de geografische plaats (waar het bevolkingsregister heeft gestaan), altijd op het moment van kijken nog 'is'. Het fysieke gebouw mag ondertussen gesloopt zijn, maar de geografische locatie verschuift niet.

4.3. 5 mei als momenteel onafhankelijk van mediatie

5 mei is een prachtig voorbeeld van erfgoed in de trant van Bourdieu's 'herinneringsplaats'. Deze dag is door mensen geconstrueerd om de Tweede Wereldoorlog, de bezetting en de bevrijding in de historische herinnering van ook jonge generaties te brengen en te houden.⁹⁴ 5 mei als erfgoed triggert in verschillende mediaties op een andere manier de historische herinnering. Ik bekijk hoe de materialisatie van deze dag verandert. Daarbij behandel ik achtereenvolgens de drie opeenvolgende mediaties van de casus.

De lezing van De Jong vond plaats op de avond van 5 mei. 5 mei als dag van herdenking is een door mensen geconstrueerd tijdsbestek en concept, waar allerlei materialiteiten aan worden gekoppeld, zoals: media-uitingen, kransen en allerlei rituelen. Het vertoont opvallend veel overeenkomsten met de liveness die Couldry beschrijft als in centrale gebeurtenissen waar iedereen 'bij' kan zijn, zij het via een zo direct ogende live mediatie. Ik wil ervan uitgaan dat tijd net als materiaal een door mensen ervaarbaar of meetbare entiteit is. Deze meetbaarheid van tijd kan bestaan uit door mensen gemaakte context, zoals een uurwerk en een uitgegeven kalender, uit natuurlijke context, zoals de zonsopkomst en -ondergang alsook uit een zo 'ongemedieerd' mogelijke feedback-loop, zoals de interactie met andere actoren die bijvoorbeeld zicht- of hoorbaar is via licht of geluid. 5 mei is naast een ervaren tijdsbestek (een tijdsbestek dat door een waarnemer wordt ervaren) en geconstrueerde en gedeelde rituelen, ook de liveness waarmee de rituelen worden ervaren. Deze twee materialiteiten van 5 mei als erfgoed hangen met elkaar samen in de ervaring van haar mediatie door de waarnemer.

5 mei is in deze trant voor de aanwezigen bij de lezing de door context en rituelen gevormde dag die zij op het moment van de lezing live ervaren. De ervaren materialiteit van 5 mei kan zo gelijk worden gesteld aan bijvoorbeeld de ervaren materialiteit van de Jodenster tijdens de

⁹⁴ Rob van Ginkel, "4 en 5 mei," in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer and Marije Plomp (Amsterdam: Bakker, 2010) 27-38.

lezing. Het verschil is dat de dag niet per se een materieel object is, maar wel haar uitwerking heeft op materiële objecten. Door de zo direct mogelijke ervaring van deze uitwerking, veelal in feedback-loop, kan deze dag in eenzelfde materialisatie worden ervaren als de Jodenster.

Voor de waarnemers van de livestream heeft 5 mei vrijwel dezelfde materialisatie als voor de waarnemers die fysiek bij de lezing aanwezig zijn. Enkel de rituelen die met 5 mei als erfgoed worden verbonden, zoals het aanwezige erfgoed en de vertelling bij de lezing zelf, zijn gemedieerd te zien; wat enige dematerialisatie van dit erfgoed tot gevolg kan hebben. Dit neemt niet weg dat de waarnemer van de livestream nog steeds 5 mei als tijdsbestek met daaraan verbonden herinneringen kan meemaken, in de context waarin hij of zij zich bevindt. Door de zonsopkomst, een kalender, de (online) krant en zicht- of hoorbare festiviteiten op straat wordt nog steeds duidelijk dat 5 mei op dat moment live wordt meegemaakt. Dus, 5 mei als erfgoed is bij de waarneming van de livestream nog in dezelfde materialisatie waarneembaar als bij fysieke aanwezigheid bij de lezing.

Bij waarneming van de gearchiveerde stream dematerialiseert 5 mei tot het punt dat het was en nooit meer terug komt of dat het volgend jaar weer één dag (met andere materiële invulling) verschijnt. Natuurlijk blijft 5 mei dan wel in gedematerialiseerde vorm door de video en haar context (de YouTube interface, andere bewaarde media-uitingen etc.) waargenomen door de kijker. Echter, stel dat de gearchiveerde livestream nog op 5 mei wordt bekeken, dematerialiseert 5 mei niet voor de waarnemer. Het is immers nog steeds 5 mei op het moment van kijken.

4.4. Het narratief van de Jong en historische herinnering

4.4.1. Materialisatie van het narratief van De Jong

In hoofdstuk 2 beredeneerde ik aan de hand van De Keizer en Den Boer, dat het verhaal dat De Jong vertelt tijdens zijn presentatie van het erfgoed kan worden opgevat als erfgoed en als een geschiedenis (verhaal gebaseerd op kritisch onderzoek). Het verhaal triggert de beleving van historische herinnering en voegt herinnering toe aan de historische herinnering van waarnemers van de (gemedieerde) lezing. De kijkers van de livestream zagen en hoorden de vertelling en ervoeren deze vertelling waarschijnlijk als gedematerialiseerd ten opzichte van een fysieke aanwezigheid van een verteller. Voor de livestream valt (op basis van de gearchiveerde video) te stellen dat de materialiteit van de apparatuur zich niet optimaal leende voor de livestream. Het geluid is merkbaar vervormd, wat te maken kan hebben met de geluidsopname apparatuur en de versterkers in de zaal of de transfer door YouTube's hard en software. Het beeld is korrelig en enkel dingen binnen het kleine frame zijn zichtbaar.⁹⁵ Voor de materialiteit van het medium betekenen deze observaties dat er niet in hoge resolutie is gefilmd of verzonden en dat er geen multi-camera opstellingen of bewegende camera's zijn gebruikt. Zo dragen de materialiteit van

⁹⁵ Burg, "Livestream Godwin lecture by Cory Doctorow," accessed May 6, 2015, 12am.

hardware en software bij aan de ervaring van dematerialisatie van de vertelling ten opzichte van de fysieke lezing. Wanneer de gearchiveerde livestream wordt waargenomen door de kijker dan zorgt het gebrek aan liveness ervoor dat het verhaal meer dematerialiseert ten opzichte van de livestream, vergelijkbaar met de dematerialisatie van de Jodenster. De vertelling, gesproken woord, is wel van iets vluchtiger karakter dan de Jodenster als fysiek object. Tijdens het kijken van de gearchiveerde stream, kan de vraag of de vertelling op het moment van kijken nog 'is' met zekerheid met 'nee' worden beantwoord.

4.4.2. Verspreiding en gevangenschap van narratief

Uitgaande van de geleverde YouTube-statistieken, werd de livestream van de Godwin-lezing 303 keer afgespeeld, met een gemiddelde afspeeltijd van 19m43s.⁹⁶ Door de materialiteit van de livestream heeft de video zowel in server capaciteit, programmering als in de interface van YouTube een groot potentieel bereik voor kijkers. Doordat er tijdens de livestream meer mensen zijn bereikt dan mogelijk was door de materialiteit en culturele conventies van de fysiek lezing, is het bereik van de vertelling bij het gemedieerde erfgoed vergroot. Uitgaande van Wolfgang's theorie, geeft de materialiteit van de gearchiveerde stream de mogelijkheid tot een transfer over een willekeurige tijdsspanne. Dit betekent dat het aantal keren dat het gemedieerde verhaal en erfgoed waargenomen kan worden met de loop der tijd kan accumuleren. Het verdwijnt niet uit de culturele herinnering in materiële zin. Het gemedieerde erfgoed wordt juist onderdeel van een archief dat een fysiek onderdeel is van de historische herinnering.

De grotere beschikbaarheid van gedigitaliseerde primaire bronnen in databases zou, de redenering van Manoff volgend, tot een bevrijding van dit erfgoed en een multiplicatie van narratief op basis van dit erfgoed moeten leiden. Ik beredeneer hier dat op basis van de materialiteit van het gemedieerde erfgoed en narratief door De Jong in de gearchiveerde stream juist niet direct tot vermeerdering van nieuw narratief leidt. Ook leidt de digitale mediatie tot de gevangenschap van erfgoed en annotatie in verspreide mediaties.

In de termen van Manoff kan het verhaal dat De Jong vertelde, worden gezien als annotatie bij het erfgoed dat hij presenteert. Wanneer een waarnemer aanwezig is bij de lezing, zou hij of zij het narratief bij het erfgoed kunnen beïnvloeden door zelf een narratief te uitten voor de volle zaal, of door De Jong te dwingen zijn narratief aan te passen. De livestream heeft minder materialiteiten om het narratief aan te passen. Een chatlog zou gebruikt kunnen worden om het narratief te sturen of in de context van de interface bij te dragen of te contesteren met eigen narratief. Deze chatlog is in het geval van de Godwin-lezing niet door kijkers gebruikt.⁹⁷

De gearchiveerde stream biedt ook enkel in de comment-sectie mogelijkheid voor kijkers om het narratief in context aan te vullen, wederom is daar geen gebruik van gemaakt.⁹⁸ Wanneer ik

⁹⁶ Imre Jonk (System Administrator, Bits of Freedom), e-mail message to author, June 11, 2015.

⁹⁷ Burg, "Livestream Godwin lecture by Cory Doctorow," accessed May 6, 2015, 12am.

⁹⁸ Ibid.

naar de gearchiveerde video zelf kijk, valt op dat de materialiteit hiervan om twee redenen niet uitnodigt tot het creëren van nieuwe narratieven op basis van het erfgoed. Ten eerste zijn de resolutie van video te klein en bevat de video geen bruikbare metadata voor verder onderzoek van het gemedieerde erfgoed. De afstand tot het gemedieerde erfgoed wordt benadrukt. De mediatie heeft geen van de materiële eigenschappen om het erfgoed dichterbij te halen (inzoomen op bijvoorbeeld de Jodenster) dan met het blote oog mogelijk is. Ook maakt de materialiteit niet dat er manieren zijn om het erfgoed te onderzoeken met gedetailleerde en zoekbare metadata. De Jodenster die hier wordt gemedieerd is niet materieel in staat om te dienen voor onderzoek of onderbouwing. Ten tweede is er in de mediatie al het narratief van De Jong praktisch onlosmakelijk verbonden met het erfgoed. De verspreiding van het gemedieerde erfgoed die door het archief kan plaatsvinden, zorgt zo waarschijnlijk niet voor multiplicatie van nieuwe narratieven. Het narratief is al aan het erfgoed gekoppeld. Het is belangrijk wie de controle heeft over het materiële erfgoed. De actoren die controle hebben daarover, bepalen namelijk welk narratief er aan mediaties van erfgoed wordt toegevoegd en hoe deze mediaties het erfgoed materialiseren.

5. Conclusie

5.1. De nuances van materialiteit en de cultureel historische herinnering

Op basis van de casus heb ik een nieuwe combinatie van mediaties van erfgoed onderzocht: een lezing, een digitale internet livestream van die lezing en de archivering van die stream op het internet. Teruggrijpend op de missende verklaring van de rol die erfgoed en nieuwe media samen spelen bij de vorming van cultureel historische herinnering, kan ik middels de analyse een aantal conclusies trekken.

Ik ben er vanuit een theoretische conceptualisering van cultureel historische herinnering vanuit gegaan (op basis van hoofdzakelijk het NWO, Ribbens en Captain, Manoff, Wolfgang en Barnett) dat de ervaring van materialiteit van erfgoed en de materialiteit van het medium de historische herinnering van de waarnemers verandert. Van daaruit operationaliseerde ik aan de hand van de casus respectievelijk Brown en Gitelman's begrippen van materialiteit, materialisatie en dematerialisatie. Materialisatie betekent hier het verschil tussen de voor de waarnemer bekende ervaring van minder materialiteit en een ervaring van meer materialiteit; ofwel van een mediatie van verder weg van de eigenlijke materialiteit, naar een mediatie dichterbij de materialiteit.

De verschillende soorten erfgoed die ik onderzocht, hebben verschillende materialiteiten. De materiële eigenschappen van erfgoed zorgen voor een bepaalde materialisatie of dematerialisatie in de verschillende mediaties. Fysieke objecten, zoals de Jodenster, blijken te materialiseren in een lezing. In de livestream dematerialiseren ze of zijn ze op het eerste gezicht neutraal, maar zorgt liveness voor een verminderde dematerialisatie. In het digitale archief dematerialiseren erfgoedobjecten het meest van de onderzochte mediaties. Erfgoed in vorm van een gebouw moet worden onderscheiden in fysiek gebouw (originele stenen etc.) en de geografische plaats. Wat met name opvalt aan de mediatie van deze vorm van erfgoed is dat bij de waarneming van de gearchiveerde mediatie enkel het gebouw optimaal dematerialiseert. De geografische locatie blijft voor de waarnemer dezelfde materialisatie behouden als in de livestream. Erfgoed in de vorm van een herdenkingsdag lijkt bijna geheel onafhankelijk te zijn van mediatie. Alleen de gearchiveerde vorm die na de bepaalde dag wordt waargenomen, dematerialiseert. Als erfgoed kan de vertelling extreem dematerialiseren door materialiteiten die waarneming moeilijk maken of beperken.

Liveness speelt een belangrijke rol bij de mediatie van erfgoed en materialisatie of dematerialisatie van dat erfgoed en zou gezien kunnen worden als belangrijke 'materialisator'. Liveness heb ik materieel begrepen als transfer over afstand in zeer korte tijd. Opvallend aan de rol van liveness is dat de invloed op materialisatie vooral in de interface en de interpretatie van de interface ligt. Ook als er geen feedback-loop is waarmee een waarnemer de liveness kan testen, kan gemedieerd erfgoed als live worden ervaren door de gemedieerde context. Een feedback-loop

zou de ervaring van liveness wel kunnen versterken en daarmee de materialisatie kunnen vergroten.

De materialiteiten bieden in de basis allerlei mogelijkheden tot gedetailleerde en nieuwe manieren van analyse van erfgoed. De vraag blijft of in de programmering, de interface en door gebruikers deze mogelijkheden worden ingezet. De prijs voor het grotere synchrone en diachrone bereik van gemedieerd erfgoed in de onderzochte vorm, blijkt de verspreiding van een bepaald narratief gekoppeld aan het erfgoed.

Over de twee conceptualisaties van de vorming van historische herinnering valt de volgende conclusie te trekken. Ten eerste, de historische herinnering in de vorm van menselijke herinnering of geheugen wordt waarschijnlijk gevormd door de materialiteiten van het gemedieerde erfgoed dat wordt waargenomen in meer of mindere graad van materialisatie of dematerialisatie. Ten tweede heeft de cultureel historische herinnering als archief of database van gemedieerd erfgoed en narratief de verspreiding van een beperkt aantal narratieven bij bepaald erfgoed tot gevolg. Dit beperkte aantal narratieven zorgt vervolgens voor een cultureel historische herinnering, die minder vloeiend is dan je misschien zou verwachten van nieuwe mediaties.

5.2. Discussie en vervolgonderzoek

De conclusie van dit onderzoek laat zien dat verschillende media en verschillende soorten erfgoed in combinatie zeer uiteenlopende uitwerkingen hebben op de historische herinnering. Echter, dit onderzoek is zeer kort en deed maar een constructieve greep uit alle theoretisering van materialiteit, erfgoed, historische herinnering, liveness en archivering. Vervolgonderzoek dient van grotere omvang te zijn en op alle gebieden beter te zijn ingebed in een filosofisch theoretisch kader. Naast de theoretische inbedding is er een specifieke term onderbelicht gebleven, die resultaten van dit onderzoek nog zouden kunnen uitdiepen en ophelderen. Deze term komt uit het onderzoek naar intermedialiteit en wordt door Lars Elleström aangeduid als 'modaliteit'. Met Elleström's 'material modality', 'sensorial modality', 'spatiotemporal modality' en 'semiotic modality' kan de relatie tussen de materialiteit en de zintuigen bij waarneming van gemedieerd erfgoed nog meer worden verfijnd.⁹⁹ Tevens zou ik graag een onderzoek willen zien dat zich niet alleen focust op één enkele casus, maar ook andere vormen van (digitale en analoge) mediatie van erfgoed analyseert. Ten slotte, om de bevindingen van mijn onderzoek op het gebied van materialisatie te kunnen testen, zouden (neuro-)psychologisch onderzoek naar de activatie van hersengebieden door verschillende mediaties én cognitief onderzoek naar erfgoed in verschillende mediaties en het menselijk geheugen wellicht zeer toepasselijk zijn.

⁹⁹ Lars Elleström, "The Modalities of Media: Model for Understanding Intermedial Relations," In *Media Borders, Multimodality and Intermediality*, ed. Lars Elleström, 11-48 (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010).

Bronnenlijst

Literatuur

- Ankersmit, Frank. *De sublieme historische ervaring*. Translated by Ronald Kuil. Groningen: Historische Uitgeverij, 2007.
- Arnout, Anneleen. "Lieux de mémoire: Erfgoed en geschiedenis." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122, no. 4 (2009): 538-549.
- Barnet, Belinda. "Pack-rat or Amnesiac? Memory, the Archive and the Birth of the Internet." *Continuum* 15, no. 2 (2010): 217-231, <http://www.tandfonline.com/loi/ccon20>.
- Brown, Bill. "Materiality." In *Critical Terms for Media Studies*, edited by W.J.T. Mitchell and Mark Hansen, 49-63. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
- Couldry, Nick. "Liveness, "Reality," and the Mediated Habitus from Television to the mobile Phone." *The Communication Review* 7, no. 4 (2004): 353-361. doi:10.1080/10714420490886952.
- Elleström, Lars. "The Modalities of Media: Model for Understanding Intermedial Relations." In *Media Borders, Multimodality and Intermediality*. Edited by Lars Elleström, 11-48. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010.
- Ginkel, Rob van. "4 en 5 mei." In *Open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, edited by Madelon de Keizer and Marije Plomp, 27-38. Amsterdam: Bakker, 2010.
- Gitelman, Lisa. "New Media Users." In *Always Already New: Media, History, and the Data of Culture*, 59-86. London: MIT Press.
- Huizinga, Johan. "Het historisch museum." In *Verzamelde Werken II*. Haarlem: n.p., 1948.
- Keizer, Madelon de, and Marije Plomp, eds. *Open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*. Amsterdam: Bakker, 2010.
- Keizer, Madelon de. "Inleiding." In *Open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, edited by Madelon de Keizer and Marije Plomp, 11-25. Amsterdam: Bakker, 2010.
- Manoff, Marlene. "Archive and Database as Metaphor." *portal: Libraries and the Academy* 10, no. 4 (2010): 385-398, doi: 10.1353/pla.2010.0005.
- Manoff, Marlene. "The Materiality of Digital Collections: Theoretical and Historical Perspective." *portal: Libraries and the Academy* 6, no. 3 (2006): 311-325, doi: 10.1353/pla.2006.0042.
- Nora, Pierre. "Entre Mémoire et Histoire: la problématique des lieux." In *Les lieux de mémoire*, edited by Pierre Nora, XV-XLII. Paris: Gallimard, 1984.
- Norman, Don. "The Psychopathology of Everyday Things." In *The Design of Everyday Things*, 1-36. New York: Basic Books, 2013.
- NWO. "Culturele dynamiek: Onderzoeksprogramma 2007-2014." Programmanotitie, Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, 2009.
- Ribbens, Kees, and Esther Captain. *Tonen van de oorlog: toekomst voor het museale erfgoed van de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: NIOD, 2011.

Wolfgang, Ernst. *Digital Memory and the Archive*. Edited by Jussi Parikka. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Overige bronnen

Burg, Sebastiaan ter. *Livestream Godwin lecture by Cory Doctorow*. Bits of Freedom, audiovisual file. 2:13:20, 5 May 2015. https://www.youtube.com/watch?v=hI_dwqJMZuE.

Jong, Erik de. "Inleiding Godwin-lezing." Lecture at the annual Godwin-lezing, sponsored by Bits of Freedom, De Correspondent and Artis. Amsterdam, The Netherlands, May 2015.

Rennie, Steve. *Renman U Free Webinar*. Renman Music & Business, livestream. 2:06:06, June 9 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=G15LrdeTn6s>.